

LITERATURE AND MULTILINGUALISM IN THE
LOW COUNTRIES (1100-1600)

Q U E E S T E 22

2015 / 1

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Naar aanleiding van ... / Apropos of ...

Een greep uit de rijke traditie van de reisliteratuur in de Nederlanden (1450-1650)

ALEXIA LAGAST

Naar aanleiding van: Ben Wasser, *Dit is de pelgrimage van het Heilig Land en daaromtrent. Bloemlezing uit de reisverslagen van de Jeruzalemgangers uit de Nederlanden, 1450-1650*. Hilversum: Verloren, 2014. 242 p., ISBN 978-90-8704-422-0, prijs: € 27,-.

Reisverslagen kennen een immer toenemende populariteit binnen de mediëvistiek en de studie van de vroegmoderne tijd. Er is ook een groeiende aandacht voor reisverslagen uit de Nederlanden, waar ze rijkelijk zijn overgeleverd. In dat kader is een bloemlezing van reisverslagen van de Jeruzalemgangers uit de Nederlanden als die van Ben Wasser welkom.¹

De teksten worden gepresenteerd in een origineel opzet waarbij een collage van kenmerkende passages uit de geselecteerde reisverhalen in dertien delen de gangbare structuur van een pelgrimsverslag volgt: de inleiding (I), de weg van huis tot Venetië (II), het oponthoud te Venetië (III), praktische raad (IV), de overtocht van Venetië naar Jaffa (V), de aankomst te Jaffa (VI), het bezoek aan Jeruzalem (VII), overige pelgrimages en verdere reizen in het Heilig Land, Hebron en Galilea (VIII), Syrië (IX), Egypte (X), de Sinaï (XI), Arabië, Perzië en India (XII), en tot slot de terugreis en thuiskomst (XIII). In de in-

1 De auteur had al drie beschouwende werken over pelgrimstochten op zijn naam staan: *Pelgrimstochten: langs wegen en door tijden*. Amsterdam: Boom, 2010; *Pelgrimages. Bedevaartsplaatsen van de westerse christenheid*. Nijmegen: Sun, 1993; *Nederlandse pelgrims naar het Heilige Land*. Zutphen: Terra, 1983. Wasser publiceerde daarnaast het artikel 'Die Peregrinatie van Iherusalem, Pelgrimsverslagen van Nederlandse Jeruzalemgangers in de 15^e, 16^e en 17^e eeuw: ontstaan en ontwikkeling', in: *De Gulden Passer. Bulletin van de 'Vereniging der Antwerpse Bibliophielen'* 69 (1991), 5-72.

leiding geeft de auteur een beknopte geschiedenis van het pelgrimsverslag in twaalf bladzijden (p. 13-24) met veel aandacht voor de historische context. Daarop volgt de bloemlezing in dertien delen, en tot slot volgt een korte karakterisering van elk van de opgenomen reisverslagen (p. 231-241).

Wat de auteur niet vermeldt en wat een meerwaarde had kunnen betekenen voor de bloemlezing, is een verantwoording van de selectiecriteria voor de bundel. Waarom heeft de auteur beslist om geen Latijnse reisverhalen uit de Nederlanden op te nemen, maar wel reisverslagen die oorspronkelijk in het Latijn werden geschreven en pas later naar het Nederlands werden vertaald, zoals de reisverslagen van Anselm Adorno en van Jan van Cotwyck? Het lijkt er op dat de auteur een selectie heeft gemaakt van reisverslagen uit de Nederlanden die in het Nederlands beschikbaar waren, maar dat legt hij nergens uit.² De vraag rijst ook waarom geen passages uit het reisverhaal van hertog Arnold van Gelre (1450) zijn opgenomen, terwijl het in de inleiding toch wordt aangevoerd als het oudste bekende Nederlandstalige reisverhaal (p. 11). Toch is de auteur er in geslaagd om een brede en representatieve selectie te maken uit de ruime hoeveelheid beschikbare reisverhalen uit de Nederlanden. Daaronder heeft hij ook enkele minder bekende teksten opgenomen die enkel in handschrift beschikbaar zijn.³ Het toegankelijk maken van deze

2 In het repertorium van reisverhalen uit de Nederlanden tot 1550 staan nog veertien andere oorspronkelijk Nederlandstalige en een tiental Latijnse reisverslagen uit de Nederlanden vermeld.

3 Teksten die Wasser heeft opgenomen in zijn bloemlezing die niet voorkomen in het bekende repertorium van reisverhalen uit de Nederlanden tot 1550 door Jan Hirschbiegel zijn: Vanden Gestant (1450, geen editie), Anonieme pelgrim anno 1458, uitgegeven door Karel de Flou en Edward Gaillard (ed.), 'Die peregrinatien van Jherusalem', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 1897, 403-432. *Via ad Terram Sanctam* XVe eeuw

onuitgegeven teksten is een verdienste die de auteur zeker meer in de verf had mogen zetten.

Dankzij de hertaling naar het modern Nederlands worden niet alleen de onuitgegeven teksten, maar ook de teksten die enkel in een Middelnederlandse editie beschikbaar zijn, toegankelijk gemaakt voor een breed publiek. Zoals de auteur zelf aangeeft (p. 12) blijft de hertaling erg dicht bij de oorspronkelijke formulering, wat de leeservaring hier en daar bemoeilijkt (bijv. p. 145: 'Maar hoe het dan ook was, dat wij te rade moesten gaan hoe wij aan dit vonnis konden voldoen als wij vrijgelaten wilden worden en weer verder gaan'). De vertaling klinkt op sommige plaatsen archaisch (bijv. p. 29: 'Item door Brabant togen wij in Henegouwen naar 's Graevenbrakel'; p. 31: 'Op de laatste dag in april voeren wij op een kar'; p. 53: 'Het placht een gewoonte te wesen van de Griekse vrouwen om ieder jaar een bezoek te brengen aan de tempel van Venus'), en soms ontbreekt er interpunctie op plaatsen waar dat behulpzaam had kunnen zijn (bijv. p. 30: 'Daar woonden jonge meisjes en die bomen waren wel drie tot vier roeden hoog en opgericht voor de meinacht'). Opvallend is dat Wasser geen gelijkvormigheid lijkt te hebben nagestreefd op het vlak van cijfers en voluit geschreven getallen (bijv. p. 31: 'zeventiende'; p. 34: '14°'; p. 48: 'zes'; p. 76: '7'). Ook alinea-voering is niet uniform: tussenvoegingen als 'nota' hebben de ene keer aanleiding gegeven om een nieuwe regel te beginnen (bijv. op p. 37), voorafgegaan door 'Nota.', en andere keren om 'nota.' met kleine letter midden in een alinea te laten staan. Een elegantere optie had kunnen zijn om telkens een nieuwe regel te beginnen en 'Nota.' eventueel weg te laten.

Uitgebreidere woordverklaringen hadden de teksten nog toegankelijker kunnen maken. De woordverklaringen zijn zeer beperkt gehouden en zijn tussen rechte haken in de tekst ingevoegd, een optie die evidente beperkingen met zich brengt. Sommige termen worden helemaal niet verklaard. Zo verneemt de lezer over 'kreuters'

(geen editie), Adriaen de Vlaming (1565, geen editie), Jan van Cotwyck (1598, geen editie), Adriaen de Vos (1619), Assuer Schimmelpenninck (1656), en Jan van der Linden (1633). Dit repertorium en de repertoria van andere Westerse reisverhalen, onder redactie van Werner Parivicini, zijn te raadplegen op www.digi-berichte.de.

(p. 31) of de *fondigo* (p. 159) enkel wat het reisverhaal in kwestie vertelt. Ook de geografische duiding van plaatsnamen die in de reisverslagen worden vermeld, laat hier en daar te wensen over.

In de korte beschrijving over de geselecteerde reisverhalen geeft de auteur een opsomming van edities, handschriften en drukken, maar voor *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele* en voor het reisverhaal van Jan Aerts noemt Wasser niet alle handschriften.⁴ Dat er geen bewaarplaatsen worden opgenomen van de genoemde handschriften is vermoedelijk te wijten aan het beoogde brede publiek.

Behalve deze betwistbare keuzes op vlak van tekstselectie en tekstrepresentatie, zijn er een aantal inhoudelijke onjuistheden. Zo vermeldt Wasser een Brussels handschrift uit 1336 met de Middelnederlandse tekst van het reisverhaal van Jan van Mandeville, terwijl het oorspronkelijke Franse reisverhaal pas werd geschreven rond 1356.⁵ Wasser plaatst de auteur van het reisverhaal van Joos van Ghistele (ca. 1491), Ambrosius Zeebout, in de zestiende eeuw (p. 21), vermoedelijk door verwarring met de druk van *Tvoyage*, die in 1557 verscheen. Het reisverhaal van Anselm Adorno zou volgens Wasser zijn geschreven door de Brugse priester-notaris Rombout de Doppere (ca. 1430-1501), aan de hand van het dagboek van de kapelaan uit het reisgezelschap (p. 21), maar dat is niet het geval. Het uitgebreide Latijnse verslag werd vlak na de reis (1471) op schrift gesteld door medereiziger Jan Adorno, de zoon van Anselm en student theologie.⁶ De Doppere

⁴ Voor *Tvoyage* ontbreekt Namen, Bibliothèque Universitaire, hs. R.Mn B46. Zie Renaat Gaspar (ed.), *Ambrosius Zeebout, "Tvoyage van Mher Joos van Ghistele"*. Hilversum: Verloren, 1998, XLVIII. Voor Jan Aerts wordt maar een van twee handschriften te Brussel (KB, hs. II 1288 en KB, hs. II 1287) gesignaleerd, en ook de afschriften hiervan in Gent (UB, hs. 630 en hs. 1308) ontbreken. Zie Eddy Van Cauwenberghe, 'Jan Aerts: een Mechelaar op pelgrimstocht tussen 'kruis en wassende maan'', in: Jaack Ockeley (red.), *Recht in geschiedenis: een bundel bijdragen over rechtsgeschiedenis van de Middeleeuwen tot de hedendaagse tijd*. Leuven: Davidsfonds, 2005, 353-377.

⁵ Vermoedelijk gaat het om het handschrift Brussel, KB, hs. 720-22 (ca. 1434), het oudste gekende handschrift met een Middelnederlandse vertaling van het reisverhaal van Mandeville.

⁶ Het Latijnse verslag van de reis van Anselm Ador-

vertaalde en herwerkte dit reisverhaal, dat geen dagboek kan worden genoemd, twintig jaar later (in 1491) tot een Nederlandstalige reisgids.

De bewering dat de geografische lijn in het reisverhaal van Joos van Ghistele zou berusten op de volgens Wasser traditionele beschrijvingsmethode van de vier windstreken die veelal zou zijn ontleend aan Burchardus de Monte Sion (1283) (p. 235), is vaag en wordt noch met bronnen, noch met bewijsmateriaal onderbouwd. Als Van Ghistele en zijn reisgezelschap al achtereenvolgens in de richting van de vier windstreken reisden, was dat zelden in dezelfde volgorde. De beschrijving door auteur Ambrosius Zeebout volgt de reisweg, en hij maakt geen melding van windrichtingen.

Het reisverhaal van Jan Aerts wordt gecategoriseerd als een 'afwijkend, uitgebreider reisverslag', maar het beslaat in handschriftelijke versie slechts 26 folio's. De gedrukte versie van het reisverhaal bevat beschrijvingen van verder gelegen gebieden in Arabië en Perzië die niet voorkomen in de handschriften.⁷ Wassers karakterisering van het reisverhaal is grotendeels gebaseerd op deze door de drukker toegevoegde inhoud, waardoor Aerts' reisverhaal onterecht als gefingeerd wordt bestempeld (p. 234). Het wordt hierdoor ook om de verkeerde redenen gecontrasteerd met *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*: 'zo onsamenvattend, onnaspeurbaar en onwaarschijnlijk' als het reisverhaal van Aerts zou zijn, zo 'precies te volgen in de gangen van het reisgezelschap' was het reisverhaal van Joos van Ghistele (p. 234). Wat betreft het oorspronkelijke, handschriftelijk overge-

no werd uitgegeven met een Franse vertaling door Jacques Heers en Georgette de Groer (vert.), *Itinéraire d'Anselme Adorno en Terre Sainte (1470-1471)*. Parijs: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1978.

⁷ De gedrukte versie van het reisverhaal van Aerts verscheen in 1595 te Antwerpen bij Gheleyn Jansen voor de Mechelse uitgever Laurens van Haecht. Dezelfde dwaling over het onderscheid tussen handschrift en druk in Ben Wasser, *Nederlandse pilgrims naar het Heilige Land*. Zutphen: Terra, 1983, 149, waar ook staat dat Pape Jansland in de druk zou voorkomen, wat niet het geval is. Met dank aan de stadsarchivaris van Mechelen Willy Van de Vijver, die mij inzage gaf in de onuitgegeven transcriptie die zijn voorganger Henri Installé maakte van het vandaag vermiste handschrift-Neeffs.

leverde reisverhaal van Aerts gaat dit contrast niet op, integendeel: Jan Aerts verhaalt zijn reis helder, met vermelding van data, dagen – zelfs uren – en afstanden. In tegenstelling tot wat Wasser schrijft, komen data in het reisverhaal van Van Ghistele niet voor; alleen aan de hand van kerkelijke feestdagen kan de lezer de datum – zeer sporadisch – achterhalen. *Tvoyage* heeft een tijdloze structuur die samen met het afwezig blijven van de gevoelens van de reizigers het objectieve karakter van het verslag moest verhogen. Dagboekstijl is daarentegen een bij uitstek subjectieve vorm die kenmerkend is voor reisverhalen met een persoonlijker inslag, zoals dat van Aerts. In navolging van de Catalaanse reisverhalendeskundige Joan-Pau Rubiés meen ik dat 'the real alternative is not between objective science and ideological distortion, but rather between different kinds of techniques or knowledge adapted to different kinds of aims and challenges.'⁸ Waarachtigheid is een omstreden criterium voor het definiëren en classificeren van reisverhalen. Zo zegt de afwezigheid van data in *Tvoyage* niets over het realiteitsgehalte van de tekst, maar alles over de soort algemeen-instructieve tekst die de auteur wilde schrijven.

De karakterisering van het reisverhaal van Jan van Berchem als reisgids (p. 21) wordt door de auteur niet gemotiveerd. Het reisverhaal van Jan van Berchem is een vertelling van de belevenissen van de reiziger in de wij-vorm, gespijsd door bronnen, en is niet meer een reisgids te noemen dan de andere reisverhalen in de bloemlezing.⁹

Ondanks deze nuanceringsen kan ik het belang van publicaties zoals de bloemlezing van Ben Wasser niet genoeg onderstrepen. Er is een grote hoeveelheid aan bronnenmateriaal dat tot nog toe onbenut is gebleven, hoewel het mogelijkheden biedt om de Nederlandstalige reisliteratuur een welverdiende plaats te gunnen in het internationale reisverhalenonderzoek. Het is mijn hoop dat publicaties als deze een aanzet

⁸ Joan-Pau Rubiés, *Travel and Ethnology in the Renaissance: South India Through European Eyes, 1250-1625*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 391.

⁹ Enkel de bewerking van het reisverhaal van Adorno door Rombout De Doppere is een reisgids te noemen. Dezelfde bewering over het reisverhaal van Jan van Berchem als reisgids bij Wasser 1983, 150.

kunnen zijn voor nieuwe edities en verder onderzoek. Lezers die dankzij de bloemlezing van Wasser de smaak te pakken hebben gekregen, kunnen meer te weten komen over reisverslagen in studies zoals bijvoorbeeld *Een profane pelgrimage naar de Middeleeuwen* van Jan van Herwaarden en in *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages* van Nicole Chareyron.¹⁰

Adres van de auteur: Universiteit Antwerpen, Departement Letterkunde, Prinsstraat 13, D. 119, B-2000 Antwerpen, alexia.lagast@uantwerpen.be.

Artur in Italië

BART BESAMUSCA

Naar aanleiding van: Gloria Allaire & F. Regina Psaki (red.), *The Arthur of the Italians. The Arthurian Legend in Medieval Italian Literature and Culture*. Cardiff: University of Wales Press, 2014 (Arthurian Literature in the Middle Ages 7). 297 p., ISBN 978-1-78316-050-1, prijs: € 110,-.

Twee jaar nadat zij aan de wieg stonden van de International Arthurian Society (IAS), die in 1949 opgericht werd, bedachten de drie leidende Arturisten van hun tijd dat er een synthese moest komen van de toenmalige studie van de middeleeuwse Arturliteratuur. In 1959 resulteerde het initiatief van Jean Frappier (1900-1974), Roger Sherman Loomis (1887-1966) en Eugène Vinaver (1899-1979) in een monumentaal boek, dat onder redactie van Loomis verscheen bij de Clarendon Press in Oxford: *Arthurian Literature in the Middle Ages. A Collaborative History*. Decennialang domineerde deze publicatie, al snel afgekort tot ALMA, de internationale Arturistiek en figureerde zij wereldwijd prominent op de leeslijsten van het universitaire onderwijs. Maar ook standaardwerken verouderden. In 1985 kwam de Britse afdeling van de IAS tot de conclusie dat herziening

van ALMA onontkoombaar was. Besloten werd tot een nieuwe synthese van het onderzoek, in de vorm van een meerdelige serie die met financiële steun van de Vinaver Trust tot stand gebracht zou worden. Nadat de reeks in 1991 opende met *The Arthur of the Welsh*, verschenen met tussenpozen vervolgdelen: *The Arthur of the English* (1999), *The Arthur of the Germans* (2000), waarin ook de Middelednederlandse Arturliteratuur besproken werd, *The Arthur of the French* (2006), *The Arthur of the North* (2011), waarin naast de Scandinavische ook de Oost-Europese literatuur onderdak kreeg, *The Arthur of Medieval Latin Literature* (2011) en *The Arthur of the Italians* (2014). Bij de start stond de reeks onder de algemene leiding van W.R.J. (Ray) Barron, die na zijn overlijden in 2004 opgevolgd werd door Ad Putter. Terwijl ALMA 574 bladzijden telt, omvat de serie 'Arthurian Literature in the Middle Ages' inmiddels 2425 pagina's. Dit verschil weerspiegelt de enorme vlucht die het onderzoek in de Arturistiek genomen heeft.

Naar *The Arthur of the Italians* werd internationaal al heel lang verlangend uitgekeken. Dit vindt zijn oorzaak in de eigenaardige situatie waarin de studie van de Italiaanse Arturliteratuur verkeert. Er is enerzijds sprake van een rijk corpus aan teksten, dat qua omvang nauwelijks onderdoet voor de Duitse en de Engelse Arturliteratuur. Anderzijds zijn de bronnen en de studies ernaar slechts moeilijk toegankelijk voor onderzoekers die geen Italiaans beheersen. Weliswaar bloeit de Arturistiek in de laars van Europa, maar Italiaanse onderzoekers schrijven vooral in hun moedertaal. Tot voor kort moesten internationale wetenschappers die het Italiaans niet machtig zijn zich in veel gevallen nog behelpen met Edmund Gardners *The Arthurian Legend in Italian Literature* uit 1930. Het is in het bijzonder aan de inzet van enkele Amerikaanse Italianisten te danken dat deze situatie aan het veranderen is. De twee redacteurs van *The Arthur of the Italians*, Gloria Allaire (University of Kentucky) en F. Regina Psaki (University of Oregon), zijn representatief voor deze ontwikkeling. In de onvolprezen serie 'Arthurian Archives' tekende Allaire voor edities en corresponderende Engelse vertalingen van *Tristano Panciatichiano* (2002) en de *Tristano Corsiniano* (2015), terwijl Psaki de *Tristano Riccardiano* (2006) voor haar rekening nam. Sa-

¹⁰ Jan van Herwaarden, *Een profane pelgrimage naar de Middeleeuwen: opstellen van Jan van Herwaarden over geloof en samenleving in de laatmiddeleeuwse Nederlanden*. Hilversum: Verloren, 2005; Nicole Chareyron, *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*. New York: Columbia University Press, 2005.

men hebben zij de internationale Arturistiek aan zich verplicht met de publicatie van *The Arthur of the Italians*.

The Arthur of the Italians bestaat uit vier gedeeltes, die voorafgegaan worden door een inleiding van Psaki (p. 1-8) en gevolgd worden door een bibliografie van de primaire teksten (p. 247-53) en de secundaire literatuur (p. 254-80), beide samengesteld door Allaire, een register van handschriften (p. 281-83) en een algemeen register (p. 284-97). Het eerste deel, 'France and Italy' (p. 9-87), bestaat uit bijdragen van Keith Busby ('Arthuriana in the Italian Regions of Medieval Francophonia'), Fabrizio Cigni ('French Redactions in Italy: Rustichello da Pisa'), Marie-José Heijkant ('From France to Italy: The Tristan Texts') en Daniela Delcorno Branca ('The Italian Contribution: *La Tavola Ritonda*'). Het tweede deel, 'Arthurian Material in Italian Narrative Forms' (p. 89-130), telt drie hoofdstukken, van de hand van Stefano Mula ('Narrative Structure in Medieval Italian Arthurian Romance'), Maria Bendinelli Predelli ('Arthurian Material in Italian *Cantari*') en Eleonora Stoppino ('Arthur as Renaissance Epic'). Het derde deel, 'Arthur beyond Romance' (p. 131-75) bestaat eveneens uit drie hoofdstukken, geschreven door Roberta Capelli ('The Arthurian Presence in Early Italian Lyric'), Psaki ('Arthur in Medieval Italian Short Narrative') en Christopher Kleinhenz ('The Arthurian Tradition in the Three Crowns'). Het afsluitende vierde deel, 'Arthur beyond Literature' (p. 177-246), telt vier bijdragen, waarbij één hoofdstuk vervaardigd is door Franco Cardini ('Arthur in Hagiography: The Legend of San Galgano') en drie door Allaire ('Owners and Readers of Arthurian Books in Italy', 'Arthurian Art in Italy', 'Arthurian Art References').

The Arthur of the Italians opent met een gedeelte over de Franstalige literatuur in Italië. De belangrijkste figuur in deze context is Rustichello da Pisa, die rond 1275 een invloedrijke compilatie van Arturverhalen tot stand bracht (in de secundaire literatuur vaak *Meliadus* genoemd, naar de vader van Tristan), hoofdzakelijk op basis van de *Tristan en prose* en, in mindere mate, de Lancelot-Graal-Cyclus. Deze omvangrijke Franse prozaromans waren zeer populair in de kringen van de Italiaanse elite, zoals de Este en

de Visconti-Sforza families. Men kende de versromans van Chrétien de Troyes eveneens, in het bijzonder *Cligés*, maar van de latere traditie van de Oudfranse Arturromans in verzen ontbreekt ieder spoor (met uitzondering van de Occitaanse *Jaufré*, die meermalen in Italië gekopieerd werd). Hier zien we een intrigerend, vooralsnog niet verklaard verschil met de Arturtraditie in de middeleeuwse Lage Landen: Middelnederlandse auteurs stonden sterk onder invloed van de Oudfranse versromans na Chrétien, maar lijken de *Tristan en prose* vrijwel niet te kennen.

Van de ruim honderd handschriften die er van de *Tristan en prose* bewaard gebleven zijn, is een kwart in Italië geproduceerd. Dat het verhaal over Tristan en Isolde door Italianen hogelijk gewaardeerd werd, blijkt verder uit de vele vertalingen en bewerkingen van de *Tristan en prose*, die dateren uit de periode tussen het midden van de dertiende en de late veertiende eeuw. Marie-José Heijkant beschrijft er niet minder dan elf, waaronder de drie teksten die, als gezegd, in de reeks 'Arthurian Archives' opgenomen zijn. De meest originele bewerking, waarin ook het werk van Rustichello benut is, is de *Tavola Ritonda*, die in de eerste helft van de 14e eeuw tot stand kwam en in tien handschriften bewaard gebleven is. Volgens Delcorno Branca is de *Tavola Ritonda* toegesneden op de smaak van de stedelijke elite van handelaren. Opvallend is dat in deze Oudfranse en Italiaanse prozaromans over Tristan de liefdesrelatie van de held met de overspelige vrouw van koning Mark niet langer het brandpunt van het verhaal vormt. Waar in de twaalfde-eeuwse versromans van Béroul en Thomas de Bretagne alles gericht is op de liefde van Tristan en Isolde, verleggen de prozaromans de aandacht naar de ridderlijke kwaliteiten van Tristan, die zelfs deelneemt aan de zoektocht naar de Graal. Hierdoor is het thema van de absolute liefde die de maatschappelijke normen doorbreekt sterk naar de achtergrond gedrongen.

Naast de vertalingen en bewerkingen van de *Tristan en prose* kent de Italiaanse Arturliteratuur nog meer verhalende teksten, die veelal korter zijn. Zij komen in het tweede deel van *The Arthur of the Italians* aan de orde. Een karakteristiek Italiaans verschijnsel zijn de *cantari*: versteksten die veelal opgebouwd zijn uit strofen van

acht regels, *ottava rima*, en bedoeld waren om voor een breed publiek ten gehore te worden gebracht. De stof van deze teksten, die meestal dateren uit de tweede helft van de veertiende eeuw, ontleenden de dichters in hoofdzaak aan de Artur- en Karelepiek, met een voorliefde voor gevechtsscènes en magische elementen. Een typisch Italiaans verhaalmotief is in drie van deze *cantari* verwerkt: een ridder in een betoverde wapenrusting brengt het Arturhof aan de rand van de afgrond. Andere *cantari*, zoals *Gismirante*, *Ponzela Gaia* en *Carduino*, zijn gebouwd op verhaalmotieven die deel uitmaken van de internationale Arturtraditie. *Cantari* over Tristan werden ook gecomponeerd, zo blijkt uit teksten als de *Vendetta di Tristano*. Dat in de vijftiende en zestiende eeuw de interesse in zowel de Franse als de Italiaanse Arturverhalen nog altijd aanwezig was, wordt gedemonstreerd door werken als *Le Chevalier Errant*, een invloedrijke allegorische tekst die door Tommaso III di Saluzzo tussen 1394 en 1396 geschreven werd, en Luigi Alamanni's *Girone il Cortese*, die in 1548 voor het eerst gedrukt werd. Hier stuiten we andermaal op een verschil met de Arturtraditie in de Lage Landen, die aan het einde van de Middeleeuwen nagenoeg tot stilstand gekomen was.

Het derde deel van *The Arthur of the Italians* is gewijd aan de vele teksten waarin naar elementen van de *matière de Bretagne*, zoals personages, plaatsen, motieven en episoden, verwezen wordt. Dit is in het bijzonder het geval in de lyriek, waarin bijvoorbeeld het liefdesthema vorm krijgt door de passie van Tristan voor Isolde en van Lancelot voor Guenevere in herinnering te roepen. Ook in de teksten van de beroemde, laatmiddeleeuwse auteurs Dante, Petrarca en Boccaccio stuiten we op verwijzingen naar de Arturstof, zo laat Christopher Kleinhenz zien. Lezers van de *Divina Commedia* denken dan direct aan de passage waarin Francesca da Rimini vertelt dat zij en Paolo elkaar voor het eerst kusten onder invloed van het lezen van de proza-*Lancelot* (Hel, canto 5, 127–38). Dat Dante ervan uitging dat zijn publiek tot in de details op de hoogte was van deze roman blijkt bijvoorbeeld uit de passage waarin Beatrice wordt vergeleken met de vrouw die kuchte bij de eerste misstap van Guinevere (Paradijs, canto 16, 13–15). Alleen fijnproevers be-

grijpen dat hier verwezen wordt naar de Vrouwe van Malohaut. Tot die kenners behoorde zeker Boccaccio, die de Arturverhalen hogelijk waardeerde. Petrarca, daarentegen, bekritiseerde deze teksten vanwege hun leugenachtige inhoud.

In het vierde deel van *The Arthur of the Italians* wordt de Italiaanse Arturtraditie buiten het domein van de literatuur besproken. Hier komen onder meer twee visuele representaties aan de orde die uitzonderlijk vroeg gedateerd worden: de archivolt van de kathedraal van Modena die toont hoe Artur en zijn ridders de ontvoerde koningin bevrijden (ca. 1120–1140) en de mozaïekvloer van de kathedraal van Otranto, die Artur op een viervoetig beest (kat? geit?) afbeeldt (1163). Het is denkbaar dat deze vroege kennis van de Arturstof berust op de verhalen van rondreizende vertellers die vanuit Frankrijk de Alpen overstaken. De aanhoudende populariteit van de Arturtraditie wordt fraai gedemonstreerd door de vele Italiaanse kastelen waarin fresco's met Arturscènes aangebracht zijn, zoals kasteel Rondengo (Rodeneck) en slot Roncolo (Runkelstein), beide gesitueerd in Noord-Italië. Bewaard gebleven bibliotheekcatalogi en bezitternotities bevestigen dit beeld: overal in Italië en in alle sociaal-culturele kringen konden de verhalen over Artur en zijn ridders van de Ronde Tafel rekenen op een enthousiast onthaal.

The Arthur of the Italians is een voortreffelijk boek, dat ongetwijfeld enthousiast onthaald zal worden en nieuw onderzoek in gang zal zetten. Met dit deel is de serie 'Arthurian Literature in the Middle Ages' bijna compleet. Het resterende deel over de Spaanse en Portugese literatuur, *The Arthur of the Iberians*, staat op de website van de University of Wales Press aangekondigd voor augustus 2015. Maar daarbij zal het vermoedelijk niet blijven. Plannen om het eerste deel, *The Arthur of the Welsh*, onder de titel *The Arthur of the Celtic Languages* bij de tijd te brengen en aan te vullen zijn inmiddels in een vergevorderd stadium. Los van deze voornemens biedt de serie in haar huidige samenstelling al een ideale springplank voor de wereldwijde bestudering van de Arturliteratuur. Er lijkt mij met name spannend onderzoek in het verschiet te liggen als wetenschappers zich uitgedaagd voelen door een (begrijpelijke) tekortkoming van de reeks, de verko-

kering in taalgebieden. De delen van 'Arthurian Literature in the Middle Ages' bieden samen een stevige basis voor onderzoek dat over de taalgrenzen heen durft te kijken.

Adres van de auteur: Universiteit Utrecht, Utrecht Centre for Medieval Studies, Trans 10, 3512 JK Utrecht, a.a.m.besamusca@uu.nl.

Hadewijch: A Book Too Many?

PAUL TRIO

Apropos of Rudy Malfliet, *De andere Hadewijch*. Antwerp & Apeldoorn, Garant, 2013. 274 p., ISBN 978-90-441-3053-9, prijs: € 29,90.

Not for the first time, Rudy Malfliet makes *tabula rasa* of existing research in order to concentrate on surprising new insights. Indeed, this autodidact in the field of Middle Dutch studies proceeded similarly in his previous monograph *Van den vos Reynaerde. De Feiten* ('Van den Vos Reynaerde. The Facts'). The readers of *Queeste* know that the points of view Malfliet defended in this book have not all been generally accepted, and that is putting it mildly. Of course, we all know that progress in research often results from radically questioning traditional views, but to do so, one has to be 100% sure of one's position. The question now becomes whether these insights with regard to Hadewijch, newly presented by Malfliet, are credible or not. The following paragraphs show that this is not always the case.

In order to 'present a more critical image of Hadewijch, her time and her works [...] with as point of departure an independent, educated and motivated woman', R. Malfliet intends to revise the picture that was promoted by Jozef Van Mierlo and which still has authority today. Malfliet reacts against previous scholarship, which exclusively considers Hadewijch in a twelfth-century context, while, in his opinion, she should be characterized as a pioneer of the thirteenth-century innovatory movement and, consequently, as a woman of renewed spiritual and autonomous thought. Her independence in thought and action leads the author to conclude that she definitely did not belong to a specific order. This as-

sumption effectively nips in the bud recent hypotheses or suppositions identifying her as the abbess 'H.' of the Cistercian monastery of Valduc (Faesen), or as Hadewid Greca, who is alternatively presented as a beguine in Zoutleeuw/Léau or a recluse in Merkem, entertaining relations with the Lord of Breda (Devreese). This would seem to suggest that Malfliet considers beguines and recluses to be member of a monastic order, which is not at all the case. Malfliet resolutely dismisses the received views that Hadewijch was either a beguine who wrote for her fellow beguines, or the abbess of a regular monastery of Cistercian nuns who addressed her fellow sisters.

To my mind, the author is rather too premature in concluding that Hadewijch's familiarity with Latin, the Bible and courtly lyrical poetry points towards an aristocratic context, as if that were the only environment in which girls could obtain such an education. In Malfliet's view, schools and universities had no room for girls. However, research has shown that, certainly at the level of primary education, and sometimes also in higher education, females were not systematically excluded, especially not in the urbanized Low Countries. Additionally, training in monasteries and also beguinages, or private instruction allowed a rather substantial group of women to reach a level of education that was equal to that offered by the High or Latin School. Given the costs associated with private education, the assumption that Hadewijch attained this degree of knowledge and ability through private instruction, also entails that she originated from a well-to-do environment.

Malfliet argues that the absence of ecclesiastical authorities in Hadewijch's texts clearly indicates that their author came from the surroundings of the new religious movements that are so characteristic of the thirteenth century. These groups did not only include pious women such as the first beguines, but also heretical factions such as the Cathars and Waldensians. For instance, Malfliet illustrates Hadewijch's sympathy for these revolutionary movements with the claim that the apocalyptic expectations of Joachim of Fiore supposedly served as her main source of inspiration. In 1215, the Church organized the Fourth Lateran Council to combat many of the

innovatory ideas that had previously been condemned as heresies. Other mystical women, such as Mechtild of Magdeburg († ca. 1285) and Margarethe Porete († 1310), who are both called adherents of the sect of the Free Spirit, allegedly had ‘much in common with Hadewijch’. There is no doubt that some of Hadewijch’s opinions were heretical or, in any case, close to being so, but this is not a new interpretation of her writings. Nevertheless, not often before has it been formulated quite as explicitly as in the book under review here. This explains the profuse attention paid to the aforementioned heresies, among them the apocalyptic ideas of Joachim of Fiore († 1202) in Malfliet’s book.

The most innovative aspect of Malfliet’s thesis definitely concerns the identification of Hadewijch’s milieu as the very concrete surroundings of the ducal court of Brabant. Given that my own expertise is in the field of history, rather than that of Middle Dutch literature or mysticism, I will further focus on this biographical aspect of this monograph. After all, the author presumes that Hadewijch’s work discusses actual persons and places, which can help us reconstruct her biography. In Malfliet’s opinion, a charter issued in 1266 may serve as an important key element to discover the historical Hadewijch. In this charter, Mathilda, Countess of Holland, widow of Floris IV and daughter of the Brabant Duke Henry I, bestowed the Norbertine monastery of Marienweerd in the Betuwe region upon her ‘kinswoman, the lady Hadewijch’, in remembrance. In this scenario, Hadewijch is supposed to have been a child of Mathilda’s first marriage in 1212 to Henry II, Duke of Braunschweig, who died in the Battle of Bouvines (1214). This Hadewijch was allegedly born shortly after that battle, still in the year 1214, and then may have received her primary education at the court of Godfrey, Lord of Breda and Schoten. According to Malfliet, Hadewijch at that time – before Mathilda contracted a second marriage to the count of Holland in 1224 – found herself in the monastery of Munsterbilzen, a secular monastery of canonesses living according to the Rule of Saint Augustine. There, or so Malfliet argues, she received the thorough education that was afterwards reflected in her writings. When Mathilda’s brother, Duke

Henry II of Brabant, founded Valduc in Hamme-Mille near Louvain around 1233, both of Mathilda’s daughters, Margaret and Hadewijch, presumably joined that convent as nuns; Margaret is supposed to have become abbess in 1272 and Hadewijch was possibly the abbess ‘H.’ mentioned in 1236. In this way, Malfliet partly confirms Faesen’s thesis, although the latter did not consider Hadewijch as a daughter from the marriage between Henry of Braunschweig and Mathilda. Because of the controversy surrounding her mystical ideas, Hadewijch left Valduc in 1240–1245 for Munsterbilzen in order to devote herself in peace to her mysticism. Contacts with Cologne, among others, then caused her to fall under the spell of the spiritual Franciscans and the ideas of Joachim a Fiore. Around 1246, at the insistence of Henry of Breda, dean of the chapter of Oudmunster in Utrecht, Hadewijch supposedly moved to the recently founded female monastery of Jerusalem in Biezelinghe (Zuid-Beveland), which was organized according to the Cistercian order. According to Malfliet, she was banned from there and finally died around 1260, ‘erased from memory’.

At first sight, this all seems to fit. The author obviously searches for numerous relationships and networks to underpin these aforementioned claims, which are presented as highly credible hypotheses. Still, too many of his claims are based solely on suppositions. It is generally accepted, for instance, that Henry of Braunschweig died without issue, but according to the author he had fathered a child with his wife, a daughter who was born after his demise and was given the name Hadewijch of Antwerp. It becomes even stranger when Malfliet claims that her origin was kept a secret. This is very hard to accept for a person who belonged to the highest aristocratic – moreover: ducal – circles. Additionally, Malfliet offers no sensible explanation for this remarkable silence. His only shred of evidence is in a rather implicit mention in a document from 1266, where a certain H. is called a relative of Mathilda. If this concerned her daughter, the foundation charter in question would surely have stated so in a more explicit manner. Malfliet furthermore scavenges the writings of Hadewijch for data to underpin and complete his hypothesis, with the inclusion of explicit and less expli-

cit names of places and persons, mainly found in Hadewijch's list of the perfect. In spite of these investigations, many of his ideas remain poorly underpinned causing even potentially interesting suggestions to go up into thin air. The principal reason for this is that Malfliet's basic assumption – that Hadewijch was indeed the daughter of the Duke of Braunschweig – is insufficiently proven. Indeed, with regard to that claim, we are completely in the dark. Finally, it should be pointed

out that the language of the book is sometimes slipshod and that the bibliographical annotation is often inadequate. Moreover, many recent or essential studies that might have guarded the author from numerous mistakes, are lacking in the bibliography.

Adress of the author: KU Leuven Kulak, E. Sabbeaan 53, B-8500 Kortrijk, Paul.Trio@kuleuven-kulak.be.

Inhoud/Contents

SAMUEL MAREEL & DIRK SCHOENAERS	Introduction	1
INE KIEKENS	Soliloquium, Soliloque en Alleen-spreken <i>De handschriftelijke verspreiding van Hugo van St.-Victors Soliloquium de arrha animae in de laatmiddeleeuwse Lage Landen</i>	8
MARGRIET HOOGVLIET	Middle Dutch Religious Reading Cultures in Late Medieval France	29
ADRIAN ARMSTRONG	Translating Poetic Capital in Fifteenth-Century Brussels <i>From Amé de Montgesoie's Pas de la Mort to Colijn Caillieu's Dal sonder Wederkeeren</i>	47
VIOLET SOEN, ALEXANDER SOETAERT, JOHAN VERBERCKMOES	Verborgen meertaligheid <i>De katholieke drukpers in de kerkprovincie Kamerijk (1560-1600)</i>	62
ALISA VAN DE HAAR	Language Games <i>The Multilingual Emblem Book and the Language Question in the Low Countries</i>	82
	Naar aanleiding van .../ Apropos of ...	
ALEXIA LAGAST	Een greep uit de rijke traditie van de reisliteratuur in de Nederlan- den (1450-1650) <i>Dit is de pelgrimage van het Heilig Land en daaromtrent. Bloemlezing uit de reisverslagen van de Jeruzalemgangers uit de Nederlanden, 1450-1650.</i> BEN WASSER	110
BART BESAMUSCA	Artur in Italië <i>The Arthur of the Italians. The Arthurian Legend in Medieval Italian Literature and Culture.</i> GLORIA ALLAIRE & F. REGINA PSAKI (red.)	113
PAUL TRIO	Hadewijch: A Book Too Many? <i>De andere Hadewijch</i> RUDY MALFLIET	116

9 789087 045319

ISSN 0929-8592

Afbeelding voorzijde: De bouw van de toren van Babel. Londen, British Library, MS Royal 17 II, f. 8.